

Iwona Biegun

Obozy Gross Born w zasobie archiwalnym Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu

Gross Born (Borne Sulinowo) to mała wieś, która wraz ze wsią Linde (Lipa) na początku lat trzydziestych XX w. znalazła się na obszarze niemieckiej bazy wojskowej. W latach 1933–1938 wybudowano tam poligon, koszary i Szkołę Artylerii Wehrmachtu. Oficjalne otwarcie kompleksu nastąpiło 18 sierpnia 1939 r. W jego skład weszło również bliźniacze miasteczko militarne Westfalenhof¹. Baraki wzniesione w jego pobliżu dla niemieckich oddziałów Służby Pracy we wrześniu 1939 r. stały się miejscem izolacji polskich żołnierzy – szeregowych i niewielkiej liczby oficerów, wziętych do niewoli głównie podczas walk na Pomorzu, a także osób cywilnych. Ten obóz przejściowy, zgodnie z nomenklaturą przyjętą w niemieckim systemie jenieckim, nazywał się Dulagiem II E lub E². Jego funkcjonowanie zakończyło się 9 listopada 1939 r., kiedy został przekształcony, a właściwie przemianowany na Stalag II E – obóz stały dla szeregowych i podoficerów, a reorganizacja miała tylko charakter formalny³.

¹ www.bornesulinowo.pl/Historia/historia.htm (on-line 15 XI 2011 r.).

² Nazwa Dulag II E występuje w literaturze przedmiotu, zob.: G. Bojar-Fijałkowski, *Losy jeńców wojennych na Pomorzu Zachodnim i w Meklemburgii 1939–1945*, Warszawa 1979, s. 83–87; G. Matiello, W. Vogt, *Deutsche Kriegsgefangenen- und Internierten- einrichtungen 1939–1945*, Bd I, s. 11 i Bd II, s. 67, 68. Natomiast nazwa Dulag E w dokumentach, zob.: Archiwum Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu (dalej: ACMJW), Wehrmachtauskunftstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene (dalej: WAST), St. II E, l. 17–19, 81–85, 87, 89, 90, 94 oraz Materiały i Dokumenty (dalej: MiD). Statystyka Genewska, sygn. 15, ale także w literaturze, zob.: G. Matiello, W. Vogt, op. cit., Bd II, s. 68; R. Kobylarz, K. Sznotala, *Wykaz niemieckich obozów jenieckich 1939–1945*, Opole 2010, s. 26.

³ G. Matiello, W. Vogt, op. cit., Bd II, s. 68; G. Tessin, *Verbände und Truppen der Deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945*, Bd 16, Osnabrück 1996, s. 64–65, G. Bojar-Fijałkowski, op. cit., s. 87, 110, 164–167; R. Kobylarz, K. Sznotala, op. cit., s. 27.

Kolejne zmiany nastąpiły w 1940 r., kiedy 1 czerwca w tym miejscu władze niemieckie utworzyły Oflag II D – obóz dla oficerów, zwany później obozem górnym (Psia Górka), który 20 czerwca został zasiedlony przez oficerów francuskich. Przybyłych w tym samym czasie francuskich, brytyjskich i belgijskich szeregowych umieszczono prawdopodobnie w barakach, wybudowanych przez jeńców Stalagu II E⁴, w tzw. obozie dolnym. Dotychczasowych jeńców Stalagu II E zwolniono z obozu jako robotników cywilnych i skierowano do lokalnych urzędów pracy bądź przeniesiono do innych, okolicznych obozów⁵. Jeńcy francuscy przebywali w Gross Born do 15 maja 1942 r., na ich miejsce przybyli tu polscy oficerowie, dotychczas skupieni w Oflagu II B Arnswalde (Choszczno)⁶. Później dołączyli do nich jeńcy z oflagów X C Lübeck, XI A Osterode, XII A Hadamar, II E Neubrandenburg⁷. Ostatnie transporty do Oflagu II D Gross Born, w których znaleźli się oficerowie Armii Krajowej (dalej: AK) – powstańcy warszawscy – przybyły: pierwszy po 18 października 1944 r. ze Stalagu 344 Lamsdorf⁸, drugi w dniach 13–17 stycznia 1945 r. ze Stalagu XI B Fallingbostel⁹. W końcu stycznia 1945 r. nastąpiła ewakuacja obozu; pierwsze grupy opuściły go 28 stycznia i zostały skierowane do Stalagu X B Sandbostel. 5 lutego do Gross Born dotarły oddziały Wojska Polskiego (dalej: WP)¹⁰. Równoległe, od sierpnia 1941 do sierpnia 1943 r. na terenie obozu dolnego funkcjonowały obozy dla jeńców radzieckich: Stalag II G (323) Rederitz i Stalag II H (302) Rederitz¹¹.

Upamiętnienie ofiar niemieckiego kompleksu jenieckiego Gross Born jest procesem długim i skomplikowanym. Rozpoczęto go w 1948 r. od zlokalizowania cmentarza Oflagu II D Gross Born. Jednak w związku z włączeniem terenu poobozowego w obszar radzieckiego poligonu wojskowego, który tu utworzono i który funkcjonował aż do 1992 r., badania zostały przerwane,

⁴ G. Matiello, W. Vogt, op. cit., Bd I, s. 11, Bd II, s. 6; G. Tessin, op. cit., Bd 16, s. 64, G. Bojar-Fijałkowski, op. cit., s. 110–117, 167; R. Kobylarz, K. Sznotala, op. cit., s. 27.

⁵ ACMJW, WAsT, Of. II D, l. 120, 122, 139, 144 i inne.

⁶ G. Bojar-Fijałkowski, op. cit., s. 114, 115.

⁷ Ibidem, s. 115, 116; ACMJW, WAsT, Of. II D, l. 274, 279, 283; ibidem, Of. XII A, l. 71.

⁸ ACMJW, WAsT, St. 344, l. 355; ibidem, Mikrofilmy, sygn. 1, R-III; ibidem, MiD. VIII Okręg Wojskowy (dalej: OW), sygn. 28, s. 15–19.

⁹ M. Klasicka, V. Rezler-Wasielewska, *Powstańcy warszawscy w Oflagu II D Gross Born*. W: *Zwykły żołnierski los. Jeńcy wojenni na Pomorzu Zachodnim (1939–1945)*, Opole 2011, s. 122.

¹⁰ Ibidem, op. cit., s. 131, 132; G. Bojar-Fijałkowski, op. cit., s. 344–348.

¹¹ R. Kobylarz, K. Sznotala, op. cit., s. 27; G. Bojar-Fijałkowski, op. cit., s. 168, 172, 173; G. Matiello, W. Vogt, op. cit., Bd I, s. 11, 32; G. Tessin, op. cit., s. 65; ACMJW, MiD. Statystyka Genewska, sygn. 1, s. 3.

a prowadzona ekshumacja szczątków pospiesznie zakończona. Przez cały ten czas możliwe były wyłącznie historyczne badania naukowe. W 1998 r. staraniem mieszkańców ufundowano tablicę, upamiętniającą pobyt na tym terenie polskich oficerów. Powrócono też do pomysłu przeprowadzenia badań w celu ustalenia miejsc pochówku. Z inicjatywy władz gminy, wojewody zachodniopomorskiego i Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, w latach 2002–2004 na terenie dawnych obozów jenieckich ekspedycja Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu przeprowadziła prace archeologiczne. Badania pozwoliły określić lokalizację i obszar trzech cmentarzy z lat II wojny światowej. Równocześnie z pracami archeologów prowadzono kwerendy w archiwach, a pasjonaci gromadzili jenieckie pamiątki. Udało się im np. sprowadzić do Bornego Sulinowa ołtarz-tryptyk z kaplicy Oflagu II D, wykonany przez Jana Zamojskiego i umieścić go w kaplicy miejscowego kościoła, gdzie można go dziś podziwiać. We wrześniu 2009 r. uruchomiono w Bornem Sulinowie Izbę Muzealną. Oprócz jenieckich pamiątek są w niej także zgromadzone obiekty, dotyczące wcześniejszej, poligonowej historii miejsca. Niektóre z pamiątek trafiły tam dzięki ożywionej współpracy ze środowiskiem rodzin jeńców francuskich, którzy byli przetrzymywani w Gross Born. Współpraca ta trwa od 2006 r. Jej widocznym śladem są nowe upamiętnienia. W planach jest wykonanie ścieżki edukacyjnej po terenach poobozowych w okolicach Kłomina. Jej trasa ma objąć najważniejsze obiekty. Organizowane są uroczystości, spotkania rodzin francuskich i polskich jeńców wojennych, konferencje popularnonaukowe. Na 15 maja 2012 r. zaplanowane jest w Izbie Muzealnej otwarcie stałej ekspozycji, dotyczącej Oflagu II D Gross Born.

* * *

Istnienie i działalność tych obozów ma swoje odzwierciedlenie w zasobie archiwalnym Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu (dalej: CMJW w Łambinowicach-Opolu). Najwięcej zgromadzonych w nim dokumentów dotyczy najdłuższej funkcjonującego Oflagu II D, a zwłaszcza grupy polskich jeńców wojennych, która przebywała w nim od maja 1942 do stycznia 1945 r. Najmniej natomiast mówi o Dulagu E, Stalagu II G (323) i Stalagu II H (302).

Najcenniejszym w zasobie jest zespół archiwalny Wehrmachtauskunftstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene (Biuro Informacyjne Wehrmachtu ds. Strat Wojennych i Jeńców Wojennych, dalej: WAsT). W większości składa się on z list transportowych, zawierających dane polskich jeńców wojennych, głównie z 69 stalagów i 34 oflagów; również jeńców, którzy w różnych okresach trafiali do obozów, zlokalizowanych w Gross Born.

32 dokumenty z tego zespołu zostały wytworzone w Stalagu II E Gross Born od stycznia do czerwca 1940 r. Obrazują one ruch osobowy w obozie,

wskazując jeńców, którzy znaleźli się tu najwcześniej i zostali zarejestrowani w Dulagu E¹², jeńców, którzy w listopadzie 1939 r. przybyli do Stalagu II E z innych obozów, np. ze Stalagu II D Stargard¹³ i Stalagu II B Hammerstein¹⁴ oraz tych, którzy później opuszczali obóz i byli przenoszeni do innych: Stalagu III A Luckenwalde¹⁵, Stalagu II D Stargard¹⁶ i Oflagu II B Arnswalde¹⁷. W związku z likwidacją stalagu część jeńców została pozbawiona statusu jeńckiego i skierowana do pracy jako osoby cywilne lub zwolnione do domu¹⁸.

Zdecydowana większość list powstała w Oflagu II D Gross Born. 13 z nich dotyczy grupy 1808 jeńców szeregowych i podoficerów, którzy po likwidacji stalagu znaleźli się w ewidencji oflagu i w pierwszych miesiącach jego funkcjonowania, w czerwcu i lipcu 1940 r., zostali zwolnieni z obozu i skierowani do urzędów pracy, znajdujących się na terenie II Okręgu Wojskowego¹⁹ bądź przeniesieni do Stalagu II D Stargard i Stalagu II B Hammerstein²⁰. Pozostałe dokumenty to: niedatowany wykaz 2678 oficerów i szeregowych z Oflagu II D²¹ oraz pochodzące z lat 1942–1944 listy, zawierające pojedyncze nazwiska jeńców, którzy przybyli do oflagu bądź zostali z niego zwolnieni, przeniesieni do innego obozu tudzież uciekli²². Na jednym z nich widnieje nazwisko płk. Witolda Dzierżykraj-Morawskiego, którego 7 września 1944 r. „zwolniono” z obozu. Tymczasem jednak został aresztowany przez gestapo, skierowany do obozu koncentracyjnego w Mauthausen i tam stracony²³. Na czterech listach znajdują się nazwiska jeńców zmarłych w niewoli²⁴.

Uzupełnieniem tych informacji są dane, pochodzące z innych obozów, z których jeńcy byli kierowani do Stalagu II E. Były to stalagi: II A Neubrandenburg²⁵, II B Hammerstein²⁶, II D Stargard²⁷. Do Gross Born (prawdopo-

¹² Zob. ACMJW, WAsT, St. II E, l. 17–19, 81–85, 87, 89–92, 94. W rubryce „uwagi” umieszczono informację: *Bestand vom Dulag E*.

¹³ Ibidem, l. 66–74, 76, 77, 79.

¹⁴ Ibidem, l. 78.

¹⁵ Ibidem, l. 22.

¹⁶ Ibidem, l. 65.

¹⁷ Ibidem, l. 88.

¹⁸ Ibidem, l. 65, 75, 88, 97.

¹⁹ Ibidem, Of. II D, l. 139, 144, 146, 150, 157, 159, 163, 164, 168.

²⁰ Ibidem, l. 120, 122, 190.

²¹ Ibidem, l. 1.

²² Ibidem, l. 274, 279, 283, 297, 304–306, 310–312, 314, 315, 317, 318, 324, 325, 328, 333, 335, 337–343, 345, 349, 481.

²³ Ibidem, l. 345; A. J a r a c z, *Generał Witold Dzierżykraj-Morawski 1895–1944*, Koszalin 2002, s. 185–186.

²⁴ ACMJW, WAsT, l. 334, 338, 343, 356.

²⁵ Ibidem, St. II A, l. 468 f, 468 k, 468 m, 581–627.

²⁶ Ibidem, St. II B, l. 156.

²⁷ Ibidem, St. II D, l. 18, 133, 145.

dobnie do Stalagu II E) trafiali również jeńcy ze Stalagu III A Luckenwalde. 30 grudnia 1939 r. zostały tam skierowane 92 osoby, przy nazwiskach niektórych z nich, uznanych za Żydów, znalazła się adnotacja *da Jude* lub *Jude*²⁸.

Jeśli chodzi o przeniesienia między oflagami, to jedynym dokumentem, ukazującym większy transport do Oflagu II D, jest lista z Oflagu XII A Hadamar, informująca o jeńcach, którzy 27 maja 1942 r. wyruszyli do Gross Born²⁹.

W listach transportowych znalazło również odzwierciedlenie przemieszczanie powstańców warszawskich jesienią 1944 i w styczniu 1945 r., dla których Oflag II D miał być stacją docelową. Trzy listy dotyczą jeńców ze Stalagu 344 Lamsdorf. W pierwszej – transporcie z 18 października 1944 r., jedynym, który doszedł do skutku, było 350 lub 351 oficerów AK³⁰. Dwie pozostałe zawierają nazwiska od 297 do 303–308 osób, które 20 stycznia 1945 r. miały zostać przeniesione do Gross Born, lecz 30 stycznia przekierowano je do Stalagu X B Sandbostel³¹. W to samo miejsce trafił drugi, skierowany początkowo do Gross Born transport, który 2 lutego 1945 r. wyjechał ze Stalagu XI A Antengrabow³².

Warto zwrócić uwagę na dwie listy WAST. Pierwsza pochodzi z Oflagu II B Arnswalde i informuje o sześciu jeńcach – lekarzach, którzy w listopadzie 1941 r. zostali skierowani do obozów dla jeńców radzieckich: Stalagu 302 Rederitz i Stalagu 302 Barkenbrügge³³. Druga, zawierająca częściowo te same nazwiska, z Oflagu II D, i informuje o dwunastu jeńcach, którzy 13 lipca 1942 r. przybyli z Rederitz do Gross Born³⁴.

Drugim, równie cennym, zespołem archiwalnym w zasobie CMJW w Łambinowicach-Opolu, w którym można odnaleźć ślady jeńców wojennych obozów w Gross Born, jest Deutsches Rotes Kreuz. Präsidium (Niemiecki Czerwony Krzyż. Prezydium, dalej: DRK). Zespół ten, przekazany w 1973 r. do muzeum przez Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, tworzy korespondencja, dotycząca poszukiwań żołnierzy i jeńców polskich. Znajdują się w nim m.in. nazwiska jeńców ze Stalagu II E i Oflagu II D. W niektórych przypadkach, zwłaszcza wspomagając się dokumentami z opisanego powyżej zespołu WAST, można odtworzyć ich pełne wojenne losy.

²⁸ Ibidem, St. III A, l. 1484–1501, 1518–1614, 1754–1761, 1768–1782, 1818–1837, 1852–1866, 1882–1892, 1950–1964, 3689–3696, 3819–3834, 4267–4281, 4567–4588, 5271a.

²⁹ Ibidem, Of. XII A, l. 71.

³⁰ Ibidem, St. 344, l. 355.

³¹ Ibidem, l. 1 i 1a.

³² Ibidem, St. XI A, l. 1 i 1a.

³³ Ibidem, Of. II B, l. 67.

³⁴ Ibidem, Of. II D, l. 279.

Poszukiwani przez DRK Polacy byli szeregowymi i podoficerami, ich pojedynczo występujące nazwiska można odnaleźć w tej części zespołu, która dotyczy ustaleń miejsc pobytu żołnierzy polskich, przebywających w niewoli niemieckiej³⁵. Niektórzy jeńcy byli poszukiwani po zakończeniu niewoli, kiedy jako robotnicy cywilni byli zatrudnieni w gospodarce niemieckiej. Ich nazwiska znajdują się w części zespołu, dotyczącej jeńców zwolnionych z niewoli jako robotnicy cywilni³⁶. Kolejną grupę stanowią jeńcy zmarli w niewoli, których nazwiska znajdują się w innej grupie dokumentów, dotyczącej poszukiwań żołnierzy polskich, poległych w kampanii wrzesniowej oraz zmarłych w niewoli niemieckiej³⁷. Rodziny niektórych jeńców zwracały się również do DRK z prośbą o zwolnienie swych krewnych z niewoli, jako powód najczęściej podając trudną sytuację, w jakiej się znalazły³⁸. Sami przetrzymywani również zwracali się do DRK z takimi prośbami: o zwolnienie z niewoli, urlop, pomoc materialną, itp.³⁹. Część jeńców stanowili Żydzi, których korespondencja została zgromadzona w innej części zespołu, poświęconej żołnierzom polskim narodowości żydowskiej, zaginionym w kampanii wrzesniowej, znajdującym się w niewoli niemieckiej oraz zwolnionym z niewoli⁴⁰. Podobnie poszukiwani byli również polscy oficerowie, znajdujący się w niewoli niemieckiej⁴¹, czy też zmarli w niewoli⁴².

Interesujące jest pismo z 26 sierpnia 1942 r., skierowane z Oflagu II D Gross Born do DRK, zawierające nazwiska dwunastu jeńców polskich, którzy zginęli od wybuchu bomby, zrzuconej prawdopodobnie przypadkowo na obóz podczas nalotu⁴³.

³⁵ ACMJW, Deutsches Rotes Kreuz. Präsidium (dalej: DRK), sygn. 382–517 i 693–729. Zob. np. sygn.: 392, b.p. (Jurgis Chmielewski); 418, s. 49–51 (Janusz Horodyski); 404, s. 29, 30 (Jan Drewa); 406, s. 1, 2 (Marek Dubelman); 442, s. 261–265 (Alfons Kuczkowski); 448, s. 115–117 (Stanisław Lenart); 443, s. 251 (Alojzy Kunowski); 699, s. 81–84 (Władysław Jamroga); 719, s. 289–292 (Tadeusz Słysz); 696, s. 140 (Lejba Busel).

³⁶ Ibidem, sygn. 560–655, zob. np. sygn.: 580, s. 42 (Józef Daszkiewicz); 625, s. 20–29 (Stanisław Podolski); 579, s. 99–107 (Władysław Danecki).

³⁷ Ibidem, sygn. 745–852, zob. np. sygn.: 827, s. 176–179 (Cela Tkacz); 747, s. 163–169 (Jan Banasiewicz); 757, s. 5–11 (Wacław Cendrowski); 851, s. 201, 202 (Maksymilian Szalek); 827, s. 124–126 (Jakob Tannenbaum).

³⁸ Ibidem, sygn. 730–744, zob. np. sygn.: 742, s. 249–266 (Franciszek Weigelt); 732, s. 48 (Józef Cierocki).

³⁹ Ibidem, sygn. 854–865, zob. np. sygn. 863, s. 200–206 (Julian Pisarski).

⁴⁰ Ibidem, sygn. 670–686, zob. np. sygn. 677, b.p. (Abraham Krämer).

⁴¹ Ibidem, sygn. 955–1009, zob. np. sygn.: 957, s. 13–15 (Teodor Beigert); 997, s. 21–25 (Józef Skindzier); 1010, b.p. (Bohdan Radzimiński).

⁴² Ibidem, sygn. 1036–1087, zob. np. sygn.: 1081, s. 38–43 (Henryk Wasilewski); 1082, s. 15–20 (Jan Wiejak); 1060, s. 33 (Wiktor Moi).

⁴³ Ibidem, sygn. 1109 i 1082.

Od początku istnienia CMJW w Łambinowicach-Opolu, w jego archiwum gromadzone są materiały zebrane w kilku zbiorach: Relacje i Wspomnienia (dalej: RiW), Materiały i Dokumenty (dalej: MiD) oraz w Zbiorze Edwarda Wolskiego. Są one cennym uzupełnieniem wymienionych powyżej zespołów, zawierających oryginalne dokumenty.

Główną część zbioru RiW tworzą relacje jeńców, spisane na przygotowanych przez muzeum w 1966 r. formularzach ankiet oraz obszernie wspomnienia, opracowane przez byłych jeńców, np. przy okazji konkursów ogłaszanych przez muzeum. Spośród nich 47 mówi o niewoli w obozach, zlokalizowanych w Gross Born, zarówno w Dulagu II E, jak i będącym jego kontynuacją Stalagu II E, ale również w Oflagu II D. Swoje wspomnienia ze stalagu złożyło sześciu jeńców: Bronisław Cwynar⁴⁴, Władysław Golonka⁴⁵, Józef Matwi-jów⁴⁶, Józef Oleśków⁴⁷, Henryk Rutkowski⁴⁸, Marcei Sławiński⁴⁹ oraz trzech wyraźnie nawiązujących do pobytu w Dulagu II E: Bronisław Koźbiał⁵⁰, Stefan Malinowski⁵¹ i Andrzej Staszczak⁵². Pozostałe 33 relacje i wspomnienia zostały spisane przez polskich oficerów, a są nimi: Stefan Bałuk⁵³, Stanisław Błażejewicz⁵⁴, Tadeusz Bojanowski⁵⁵, Leon Czerwień⁵⁶, Janusz Drewnowski⁵⁷, Alfons Filzek⁵⁸, Jerzy Garlicki⁵⁹, Anatol Gawrych-Laudański⁶⁰, Tadeusz Góralski⁶¹, Aleksander Juszkiewicz⁶², Waclaw Kałuski⁶³, Leopold Karp⁶⁴, Michał Lorkiewicz⁶⁵, Zygmunt Majcherkiewicz⁶⁶, Marian Mandela⁶⁷, Benia-

⁴⁴ Ibidem, Relacje i Wspomnienia (dalej: RiW), sygn. 1009.

⁴⁵ Ibidem, sygn. 570.

⁴⁶ Ibidem, sygn. 480.

⁴⁷ Ibidem, sygn. 80.

⁴⁸ Ibidem, sygn. 288.

⁴⁹ Ibidem, sygn. 518.

⁵⁰ Ibidem, sygn. 365.

⁵¹ Ibidem, sygn. 1111.

⁵² Ibidem, sygn. 905.

⁵³ Ibidem, sygn. 1082.

⁵⁴ Ibidem, sygn. 904.

⁵⁵ Ibidem, sygn. 1006.

⁵⁶ Ibidem, sygn. 368.

⁵⁷ Ibidem, sygn. 902.

⁵⁸ Ibidem, sygn. 465.

⁵⁹ Ibidem, sygn. 997.

⁶⁰ Ibidem, sygn. 1102.

⁶¹ Ibidem, sygn. 1103.

⁶² Ibidem, sygn. 903 i 1016.

⁶³ Ibidem, sygn. 449.

⁶⁴ Ibidem, sygn. 900.

⁶⁵ Ibidem, sygn. 244.

⁶⁶ Ibidem, sygn. 382.

⁶⁷ Ibidem, sygn. 1015.

min Witold Marczewski⁶⁸, Stanisław Piekarczyk⁶⁹, Mieczysław Raszewski⁷⁰, Rafał Rozwadowski⁷¹, Karol Rypień⁷², Bogusław Sęk⁷³, Michał Spiegolski⁷⁴, Tadeusz Stopczyński⁷⁵, Tadeusz Jan Szafrąński⁷⁶, Władysław Świdorski⁷⁷, Kazimierz Taler⁷⁸, Stanisław Teliga⁷⁹, Włodzimierz Urbański⁸⁰, Michał Witwicki⁸¹, Edmund Żebrowicz⁸² i Mikołaj Żeleźniakowicz⁸³. Są tu relacje wrzeźniowców⁸⁴, jak i oficerów AK⁸⁵, zarówno tych, którzy przybyli do Gross Born z Oflagu II A Neubrandenburg⁸⁶, z Oflagu II B Arnswalde⁸⁷, ze Stalagu 344 Lamsdorf⁸⁸, jak i ze Stalagu XI B Fallingbostel⁸⁹. Również tych, którzy brali udział w pieszej ewakuacji obozu do Stalagu X B Sandbostel⁹⁰, jak i tych, którzy pozostali w obozie do czasu wkroczenia tam żołnierzy WP⁹¹. Wśród nich znajdują się cztery krótkie relacje, złożone przez byłych jeńców francuskich: Maurice'a Jeana Bela⁹², Pierre'a Badoisa⁹³, Bertranda de Cuniaca⁹⁴ i Andre Lesage'a⁹⁵.

Wyjątkowym dokumentem w tym zbiorze są wspomnienia, spisane przez Rainera Hildebrandta, który w 1944 r. był strażnikiem w Oflagu II D⁹⁶.

⁶⁸ Ibidem, sygn. 1054.

⁶⁹ Ibidem, sygn. 1116.

⁷⁰ Ibidem, sygn. 784.

⁷¹ Ibidem, sygn. 701.

⁷² Ibidem, sygn. 592.

⁷³ Ibidem, sygn. 641.

⁷⁴ Ibidem, sygn. 536.

⁷⁵ Ibidem, sygn. 1056.

⁷⁶ Ibidem, sygn. 1168.

⁷⁷ Ibidem, sygn. 289.

⁷⁸ Ibidem, sygn. 852 i 1014.

⁷⁹ Ibidem, sygn. 843.

⁸⁰ Ibidem, sygn. 830.

⁸¹ Ibidem, sygn. 1210.

⁸² Ibidem, sygn. 921.

⁸³ Ibidem, sygn. 710.

⁸⁴ Ibidem, sygn. 244, 289, 368, 382, 456, 499, 536, 592, 641, 701, 710, 784, 830, 843, 852, 900, 902–904, 921, 1006, 1014–1016, 1054, 1056, 1116, 1168.

⁸⁵ Ibidem, sygn. 997, 1056, 1082, 1102, 1103, 1210.

⁸⁶ Ibidem, sygn. 368, 499, 536, 710, 843, 900, 902, 903, 921, 1016, 1168.

⁸⁷ Ibidem, sygn. 244, 289, 382, 456, 592, 641, 701, 784, 830, 1006, 1014, 1015, 1054.

⁸⁸ Ibidem, sygn. 997, 1102.

⁸⁹ Ibidem, sygn. 1056, 1103.

⁹⁰ Ibidem, sygn. 244, 368, 382, 456, 701, 710, 784, 843, 900, 921, 1056, 1102, 1116, 1168.

⁹¹ Ibidem, sygn. 499, 536, 592, 641, 902.

⁹² Ibidem, sygn. 1068.

⁹³ Ibidem, sygn. 1069.

⁹⁴ Ibidem, sygn. 1078.

⁹⁵ Ibidem, sygn. 1070.

⁹⁶ Ibidem, sygn. 1079 i ibidem, MiD. II OW, sygn. 37.

Kolejny zbiór, w którym można odnaleźć informacje na temat obozów Gross Born i jeńców, którzy byli tam przetrzymywani, nosi nazwę Materiały i Dokumenty. Od 1982 r. muzeum gromadzi w nim dokumentację o tematyce jeńczej, którą stanowią głównie fotokopie, kserokopie oraz odpisy dokumentów, a w niewielkim tylko stopniu oryginały. Zbiór ten jest podzielony na kilkanaście grup rzeczowych, spośród których pięć jest istotnych dla niniejszego artykułu. Są to: Statystyka Genewska, Raporty Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża (dalej: MKCK), Archiwum Klubu Grossbornczyków, II Okręg Wojskowy oraz Powstańcy warszawscy.

Materiały nazywane Statystyką Genewską to okresowe, zwykle miesięczne, raporty przesyłane przez Naczelne Dowództwo Sił Zbrojnych (*Oberkommando der Wehrmacht*) do MKCK w Genewie, informujące o stanie liczebnym i narodowościowym jeńców, również tych z obozów Gross Born. Według dokumentów w Dulagu E 18 września 1939 r. przetrzymywanych było 8298 szeregowych i podoficerów, 123 oficerów oraz 2458 cywilów, a w październiku 7300 szeregowych i podoficerów, w tym 2229 cywilów⁹⁷. Materiały statystyczne nie obejmują okresu istnienia Stalagu II E. Kontynuowane są we wrześniu 1940 r., kiedy to w Gross Born funkcjonował Oflag II D, a przebywała w nim licząca 6,5 tys. grupa jeńców francuskich: 5556 oficerów i 1012 ordynansów⁹⁸. Kolejne lata 1941–1945 zostały ujęte w cztery roczniki⁹⁹. Warto w nich zwrócić uwagę na przełomowy rok 1942, kiedy w czerwcu w obozie pojawili się jeńcy polscy: 2544 oficerów i 274 ordynansów¹⁰⁰. W 1944 r. zasiliła ich grupa jeńców z innych oflagów, a ich liczba w lutym wzrosła do 4683 oficerów i 376 ordynansów¹⁰¹. Kolejny jej wzrost można zaobserwować jesienią tego samego roku, kiedy po październikowym przyjeździe oficerów AK ze Stalagu 344 Lamsdorf w Gross Born przebywało wówczas 5011 oficerów i 377 ordynansów¹⁰². Taki stan utrzymał się do stycznia 1945 r., z którego to miesiąca pochodzi ostatni raport, mówiący o liczbie 5014 oficerów i 377 ordynansów¹⁰³. W materiałach statystycznych znajdują się również dane liczbowe z obozów dla jeńców radzieckich: Stalagu II G Rederitz – od grudnia 1941 do lutego 1942 r. oraz Stalagu II H (302) Rederitz – od kwietnia 1942 do sierpnia 1943 r.¹⁰⁴

⁹⁷ Ibidem, MiD. Statystyka Genewska, sygn. 15.

⁹⁸ Ibidem, sygn. 16.

⁹⁹ Ibidem, sygn. 4–7.

¹⁰⁰ Ibidem, sygn. 5.

¹⁰¹ Ibidem, sygn. 7.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Ibidem, sygn. 4–6.

W archiwum CMJW w Łambinowicach-Opolu znajduje się także pięć opisowych sprawozdań delegatów MKCK z wizytacji w Oflagu II D Gross Born¹⁰⁵, które odbyły się: 23 lipca 1942 r.¹⁰⁶, 25 listopada 1942 r.¹⁰⁷, 10 czerwca 1943 r.¹⁰⁸, 29 lutego 1944 r.¹⁰⁹ i 8 sierpnia 1944 r.¹¹⁰. Sprawozdania obejmują następujące tematy: stan osobowy w dniu wizytacji, warunki bytowe, zdrowotne i sanitarne, ale również życie kulturalne, czy religijne. Zmianę warunków lokalowych (przeniesienie jeńców do tzw. obozu dolnego w lutym 1944 r.) odnotowano w raporcie z 29 lutego 1944 r.¹¹¹.

Materiałami innej proveniencji, powstałymi już w latach powojennych, są akta Archiwum Klubu Grossbornczyków, które nazwę zaczerpnęły od swego twórcy. Znajdują się wśród nich dokumenty istniejącego w latach 1981–1985 środowiska, gromadzącego byłych jeńców oflagów II B Arnswalde i II D Gross Born: notatki ze spotkań, listy obecności, spisy członków, sprawozdania z działalności i korespondencja, zarówno klubowa, jak i korespondencja prezesa, Aleksandra Juszkiewicza¹¹². Przeważającą większość w tym dziale stanowią jednak pamiątki innego rodzaju: przykłady twórczości literackiej byłych jeńców¹¹³, wspomnienia¹¹⁴ oraz wycinki prasowe¹¹⁵.

Również w części zbioru zatytułowanej II Okręg Wojskowy, znajduje się kilkanaście różnorodnych tematycznie jednostek archiwalnych, dotyczących Gross Born. Są wśród nich oryginalne dokumenty, które muzeum otrzymało od byłych jeńców: korespondencja jeniecka (*Kriegsgefangenenpost*)¹¹⁶, czy zobowiązanie do pracy podpisane przez jeńca, któremu zmieniono status na robotnika cywilnego (*Verpflichtungsschein*)¹¹⁷. Są także kopie: m.in. zaświadczenie Komisji Egzaminacyjnej dla aplikantów adwokackich Koła Prawników Oficerskiego Obozu Polskich Jeńców Wojennych IID w Gross Born¹¹⁸, doku-

¹⁰⁵ W dokumentach wymienia się jeszcze dwie wizytacje: 18 X 1940 i 22 X 1941 r., zob. ibidem, sygn. 2, s. 16.

¹⁰⁶ Ibidem, MiD. Raporty Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża, sygn. 4.

¹⁰⁷ Ibidem, sygn. 7.

¹⁰⁸ Ibidem, sygn. 5.

¹⁰⁹ Ibidem, sygn. 10.

¹¹⁰ Ibidem, sygn. 11 i 19.

¹¹¹ Ibidem, sygn. 10.

¹¹² Ibidem, MiD. Archiwum Klubu Grossbornczyków, sygn. 11–13, 23–25.

¹¹³ Ibidem, sygn. 1, 2, 5, 17, 22.

¹¹⁴ Ibidem, sygn. 3, 4, 6, 7, 9, 10, 14–16, 18, 19.

¹¹⁵ Ibidem, sygn. 7, 20.

¹¹⁶ Ibidem, MiD. II OW, sygn. 44 (Wojciech Dubiel), 48 (Ignacy Jasiński), 58 (Kazimierz Pietras), 59 (Mieczysław Stańczyk), 65 (Władysław Pałosz), 68 (Telesfor Przewoźny).

¹¹⁷ Ibidem, sygn. 61 (Mieczysław Kulikowski).

¹¹⁸ Ibidem, sygn. 26 (Lech Buszkowski).

ment z kursu na stopień morskiego sternika jachtowego¹¹⁹, pamiątki osobiste lekarza-jeńca z Gross Born¹²⁰, artykuły prasowe¹²¹, plany obozów¹²² oraz lista części załogi batalionu strzeleckiego w Oflagu II D Gross Born z 1944 r.¹²³.

W ostatniej, interesującej dla tematu grupie dokumentów, zgromadzonych w MiD pt. Powstańcy warszawscy, znajduje się jedna jednostka archiwalna, zawierająca kopie materiałów powstańca warszawskiego – jeńca wojennego Stalagu 344 Lamsdorf i Oflagu II D Gross Born – Witolda Kuli – historyka, późniejszego profesora Uniwersytetu Warszawskiego. Można wśród nich odnaleźć listy wysyłane przez i do jeńca (*Kriegsgefangenenpost*) z listopada i grudnia 1944 r. oraz stycznia 1945 r., wewnątrzobozowe pocztówki z pieczętką poczty obozowej, pieniądze obozowe – banknoty z pieczętką Banku Oflagu II D, karty biblioteczne oraz konspekty lekcji języka angielskiego z października i listopada 1944 r.¹²⁴.

Jeszcze innego rodzaju materiały zostały zgromadzone przez Edwarda Wolskiego – jeńca oflagów: II B Arnswalde i II D Gross Born, którego zbiór został utworzony w muzeum w 2004 r. Jego zawartość, w części dotyczącej Gross Born, jest ściśle ukierunkowana. Większość stanowią kopie artykułów z anglojęzycznych czasopism filatelistycznych, dotyczące niektórych sfer życia obozowego, np. sportu, czy świąt¹²⁵. Należy tu przypomnieć, że Oflag II D Gross Born był jednym z nielicznych obozów, w których funkcjonowała polska poczta wewnątrzobozowa, wydająca własne znaczki, całostki, karty pocztowe. Edward Wolski zgromadził również niewielki zbiór wycinków prasowych, także z prasy anglojęzycznej, dotyczących obozów, w których przebywał¹²⁶. Wartym uwagi w tym zbiorze jest zapis wywiadu, przeprowadzonego w 1998 r. przez pracownika muzeum, Wojciecha Pólchłopka, z goszczącym w muzeum E. Wolskim, który przekazał relację, opisującą życie sportowe w Oflagu II D¹²⁷.

Uzupełnieniem materiału aktowego jest niewielki zbiór fotografii, zgromadzony w muzealnej Fototece. Są tu zdjęcia polskiego cmentarza w Gross Born¹²⁸, sceny z przedstawień teatralnych¹²⁹, fotografie obrazujące życie reli-

¹¹⁹ Ibidem, sygn. 27 (Stanisław Schönthaler).

¹²⁰ Ibidem, sygn. 28 (Konstanty Kowalewski).

¹²¹ Ibidem, sygn. 29, 34.

¹²² Ibidem, sygn. 7, 30.

¹²³ Ibidem, sygn. 74.

¹²⁴ Ibidem, MiD. Powstańcy warszawscy, sygn. 48.

¹²⁵ Ibidem, Zbiór Edwarda Wolskiego, sygn. 10, 16.

¹²⁶ Ibidem, sygn. 9.

¹²⁷ Ibidem, sygn. 2.

¹²⁸ Ibidem, Fototeka, sygn. 348, 3426.

¹²⁹ Ibidem, sygn. 357, 1383, 2516, 3777, 3778, 3785, 3788.

gijne¹³⁰, przedstawiające grupy jeńców w obozie¹³¹, a także fotokopie kart wewnętrznej poczty obozowej¹³².

Archiwalia, zgromadzone w CMJW w Łambinowicach-Opolu są wartościowym i niezwykle cennym źródłem do badań historii niemieckich obozów jeńческих, w tym obozów Gross Born. Oryginalne dokumenty osobowe, znajdujące się w zespołach WAsT i DRK są doskonałym i wyjątkowym materiałem, przybliżającym jednostkowe losy polskich jeńców wojennych. Ich dopełnieniem są pamiątki przechowywane w Zbiorze muzealiów, wśród których na szczególną uwagę zasługuje kolekcja fotografii oraz korespondencji jeńческих.

THE CAMPS GROSS BORN IN THE ARCHIVAL RESOURCES OF THE CENTRAL MUSEUM OF PRISONERS-OF-WAR IN ŁAMBINOWICE-OPOLE

(Summary)

Within the area of the town Gross Born, hosting a military training area, on the threshold of World War 2, the Wehrmacht organized a prisoner-of-war transition camp – Dulag E. As early as in November 1939, it was transformed into Stalag II E Gross Born – a camp designed for privates and non-commissioned officers, and in 1940 – a camp for French officers, later – for Polish ones – Oflag II D Gross Born, in operation until 1945. Simultaneously, at a short distance from the latter, in the years 1941–1943, there functioned Stalags II G (323) and II H (302) Rederitz, designed for Soviet prisoners-of-war.

The archival sources of the Central Museum of Prisoners-of-War in Łambinowice-Opole contain a great number of documents relating to all the prisoners-of-war camps, most of which refer to Oflag II D, while the least number – to Soviet prisoners-of-war. The decisive majority are materials illustrating the fate of Polish prisoners-of-war (involved in the September Campaign of 1939 and in the Warsaw Uprising of 1944). They are deposited in two collections: Wehrmachtauskunftstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene (WAsT) and Deutsches Rotes Kreuz. Präsidium (DRK). They are complemented by post-war memoirs by prisoners-of-war in the collection labeled *Relations and Memoirs*, as well as text and iconographic documents collected in the group *Materials and Documents, Edward Wolski Collection* and in *PhotoTheque*.

¹³⁰ Ibidem, sygn. 3429, 3430, 4442.

¹³¹ Ibidem, sygn. 3790, 3791, 4441.

¹³² Ibidem, sygn. 3765–3776.

**DIE LAGER GROß BORN IM ARCHIVBESTAND
DES ZENTRALEN KRIEGSGEFANGENENMUSEUMS
ŁAMBINOWICE-OPOLE**

(Zusammenfassung)

Im Truppenübungsplatz-Städtchen Groß Born richtete die Wehrmacht an der Schwelle zum Zweiten Weltkrieg ein Kriegsgefangenen-Durchgangslager (Dulag E) ein. Bereits im November 1939 folgte die Umwandlung in das Stammlager (Stalag) II E Gross Born für Soldaten und Unteroffiziere und 1940 in ein Lager für französische und später polnische Offiziere, das Oflag II D Gross Born, welches bis 1945 bestand. In geringer Entfernung davon existierten 1941 bis 1943 parallel die Stalags II G (323) und II H (302) für sowjetische Gefangene.

Im Archivbestand des Zentralen Kriegsgefangenenmuseums Łambinowice-Opole befinden sich viele Dokumente mit Bezug auf alle diese Lager. Die meisten betreffen das Oflag II D, die wenigsten die Lager für sowjetische Gefangene. Die große Mehrheit bilden Schicksalsberichte über polnische Gefangene aus dem Septemberfeldzug 1939 und dem Warschauer Aufstand 1944. Sie befinden sich in den beiden Dokumentengruppen: Wehrmachtauskunftsstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene (WASSt) und Deutsches Rotes Kreuz. Präsidium (DRK). Ergänzend gibt es die Nachkriegs-Gefangenenenerinnerungen der Sammlung „Berichte und Erinnerungen“ sowie die textlichen und ikonografischen Dokumente in „Materialien und Dokumente“, der Sammlung von Edward Wolski und in der Fotothek.